

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

31

VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN

Essays over honderd jaar archeologie aan de
Rijksuniversiteit Groningen en de toekomst
van de archeologie

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, Remco Bronkhorst, Nathalie Brusgaard, René Cappers, Youri van den Hurk, Lidewijde de Jong, Paula Kalkman, Angelique Kaspers, Martijn van Leusen, Maarten Loonen, Arnoud Maurer, Annet Nieuwhof, Johan Nicolay, Hans Peeters, Iris Rom, Annette Scheepstra en Frits Steenhuisen.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: het Archeologisch Monumentaal Reservaat (AMR) Ezinge met bebouwing, gezien vanuit het westen Foto W. Dijkstra. Zie artikel Veenman.

ISBN 9789493194328

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

**groninger instituut
 voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 31

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2021

Inhoud

VOORWOORD Daan Raemaekers	VII
VAN <i>TOMB RAIDER</i> NAAR DE TOEKOMST: DE ONTWIKKELING VAN EEN ARCHEOLOGISCHE TENTOONSTELLING Anne Ponten	1
VAN POEP TOT PIT. BRUGGEN SLAAN TUSSEN WETENSCHAP EN SAMENLEVING Douwe van der Tuin & Anita Brongers-Warmelink	9
ARCHEOLOGIE VOOR SNACKERS, ONDIEPE GRAVERS EN DIEPGRAVERS: DE ARCHEOLOOG ALS VERHALENVERTELLER Harrie Wolters	17
BEELDVORMING OVER ARCHEOLOGIE, BEELDVORMING BIJ ARCHEOLOGEN Jana Esther Fries	27
JE KUNT ALLEEN VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN. PLEIDOOI VOOR MEER POLITIEK IN DE ARCHEOLOGIE EN MEER ARCHEOLOGIE IN DE POLITIEK Sandra Beckerman	37
HET MUSEUM OP DE SNIJTAFEL: DE ARCHEOLOGIETENTOONSTELLING ONDERZOCHT Bastiaan Steffens	45
INCLUSIEVE ARCHEOLOGIE: MODEWOORD OF STREEKPRODUCT? Alexander Zagkotsis	55
IN DE KRANT. HOE VINDEN ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN HUN WEG NAAR DE SAMENLEVING? Joke Geelhoed-Oosterhuis	63
BEHOUD IN SITU, OF WAT DOEN WE ALS ALLES OP IS? Froukje Veenman	73
EEN ODE AAN DE STUDIE NAAR HET VERLEDEN Fardau Mulder	83
BEELDVORMING OVER NEDERLANDSE KASTELEN VANUIT DE LUCHT Diana Spiekhout	91

ISOTOPEN IN DE ARCHEOLOGIE – VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST Michael Dee & Hans van der Plicht	101
HONDERD JAAR ARCHEOZOÖLOGIE IN GRONINGEN Youri van den Hurk, Nathalie Ø. Brusgaard, Jolijn Erven, Francesca G. Slim, Dimitris Filioglou, Safoora Kamjan, Willemien de Kock, Rachel M. Winter & Canan Çakırlar	107
VAN TRADITIONELE ARCHEOLOGIE NAAR ECOLOGISCHE ARCHEOLOGIE: TERUGBLIK EN VOORUITBLIK IN EEN JUBILEUMJAAR René Cappers, Merit Hondelink & Mans Schepers	119
ONTWIKKELINGEN IN DE MEDITERRANE LANDSCHAPSARCHEOLOGIE AAN HET GIA. WAAR KOMEN WE VANDAAN EN WAAR GAAN WE NAARTOE? Peter Attema	125
<i>PRONKJEWAILS</i> IN VERRE OORDEN: GRONINGS ONDERZOEK NAAR DE DOOD IN HET OOSTELIJK MIDDELLANDSE ZEEGEBIED Sofia Voutsaki, Tamara M. Dijkstra, Olivia A. Jones, Lidewijde de Jong, Vana Kalenderian, Paula Kalkman, Eleni Milka, Eleni Panagiotopoulou, Iris Rom, Caroline van Toor, Paraskevi Tritsaroli, Theofania Tsempera & Chryssa Vergidou	135
HOE EEN INHEEMS PERSPECTIEF DE ARCHEOLOGISCHE INTERPRETATIE KAN VERBREDEN Sean P.A. Desjardins & Sarah M. Hazell	145
KOUDE VERRASSINGEN. ONTWIKKELINGEN EN TOEKOMSTIGE MOGELIJKHEDEN IN DE ARCHEOLOGIE IN HET POOLGEBIED Louwrens Hacquebord	153
VAN SCHEEPSHOUT TOT DIGITALE WRAKKEN. EEN REFLECTIE OP DE ONTWIKKELING EN TOEKOMST VAN DE MARITIEME ARCHEOLOGIE IN NEDERLAND Yftinus van Popta	165
OP DE SCHOUDERS VAN REUZEN. DE ARCHEOLOGIE VAN NOORDWEST-EUROPA Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, Johan Nicolay & Hans Peeters	175

Voorwoord

In 2020 vierde het Groninger Instituut voor Archeologie zijn eeuwfeest. De keuze voor dat jaar was tot op zekere hoogte arbitrair. In 1920 werd het Biologisch-Archeologisch Instituut gesticht en dat moment is te beschouwen als formeel beginpunt van de archeologie aan de Groninger universiteit. We hadden echter ook de aanstelling van Van Giffen (1917) of de betrekking van het gebouw aan de Poststraat (1922) als beginpunt kunnen nemen. Bovendien kent de archeologie aan de RUG een langere geschiedenis. C.W. Vollgraff was vanaf 1908 hoogleraar Griekse taal- en letterkunde en voerde opgravingen uit in Griekenland, en later ook op het Domplein in Utrecht. Hoe dan ook viel de keuze dus op 2020.

Achteraf bleek 2020 een bijzonder jaar voor een eeuwfeest. Door de coronapandemie waren vanaf half maart alleen digitale activiteiten mogelijk. Gelukkig konden desondanks best veel van onze plannen doorgaan. In januari hebben we met alle medewerkers ontbeten en was er een cursus voor amateur-archeologen, georganiseerd samen met de AWN-Noord en onze studievereniging Bachur. Daarnaast opende de tentoonstelling *Dig it all* in het Universiteitsmuseum - zelfs digitaler dan voorzien. De tentoonstelling was het resultaat van de samenwerking van onze masterstudenten, de geodienst en CIT-afdeling van de RUG en de gemeente Groningen. Bovendien zijn sinds de zomer van 2020 alle uitgaven van *Paleo-aktueel* en *Palaeohistoria* gratis te downloaden!

Bij een eeuwfeest ligt het voor de hand om terug te kijken. Om die reden is gewerkt aan een fotogeschiedenis van het GIA. Deze zal in 2021 als publicatie verschijnen. Maar daarnaast is het een mooi moment om juist de blik vooruit te richten. Dat was de opdracht die de schrijvers in deze bijzondere uitgave van *Paleo-aktueel* meekregen. In ons jubeljaar nodigden we studenten en staf van de opleiding archeologie van de RUG en maatschappelijke partners in binnen- en buitenland uit om te reflecteren op ons vakgebied en zo richting te geven aan de toekomst van de archeologie. Wat is archeologie in 2020? Welke ontwikkelingen in de wetenschap, de politiek of maatschappij zijn er? En wat moeten of kunnen we hiermee? Wat betekenen deze ontwikkelingen voor onze opleiding en ons onderzoek?

Deze bloemlezing vormt een mooie afsluiting van ons eeuwfeest, een brede kennismaking met het huidige GIA en geeft richting aan onze toekomst. Wij willen het belang van archeologie voor de huidige maatschappij benadrukken, met inzichten over bijvoorbeeld culturele identiteit, migratie en leven met zeespiegelstijging. Wij delen kennis en staan open voor het gesprek met onze maatschappelijke partners. We staan in de maatschappij. Dat betekent bijvoorbeeld dat onze laboratoria ook door externe partijen gebruikt kunnen worden. En we werken samen. Omdat wij vinden dat samenwerking alle partijen versterkt en omdat we zo het belang van archeologie kunnen versterken. Deze bundel geeft van al deze zaken goede voorbeelden.

Daan Raemaekers,
directeur van het Groninger Instituut voor Archeologie

Koude verrassingen. Ontwikkelingen en toekomstige mogelijkheden in de archeologie in het poolgebied

Louwrens Hacquebord¹

Het poolgebied heeft een rijke en interessante geschiedenis. Mensen trokken er naartoe om te jagen, grondstoffen te halen of om eeuwige roem te verwerven met het zoeken naar een noordelijke zeilroute of de noordpool. Ze ondervonden daarbij dat het lastig was om in dit gebied te overleven. Als eersten gingen jager-verzamelaars naar het noorden. Voor hen was het een ideaal jachtgebied met veel jachtwild, genoeg om er een bestaan op te bouwen. De Vikingen deden hetzelfde, maar dan gebaseerd op veeteelt. Rendierhouders volgden, maar zij gingen jaarlijks met hun kuddes op en neer. Europese walvisvaarders jaagden er jaarlijks op walvissen. Pas in de recente tijd van de mijnbouw was er sprake van een sedentair bestaan gevolgd door territoriale claims. In het begin van de 20ste eeuw werd het poolgebied het terrein van avonturiers op zoek naar de noordpool en recentelijk is het gebied steeds vaker het doel van toeristen. Nederland speelde bij veel activiteiten een rol, waardoor hier een heel rijk archief is ontstaan.

In 1970 werd het Arctisch Centrum opgericht om de talen en de geschiedenis van het noordpoolgebied te bestuderen met behulp van dat archief en in 1978 werd besloten ter plaatse archeologisch onderzoek te doen. Waarom archeologie in zo'n marginaal gebied? Allereerst omdat polaire activiteiten niet altijd volledig gedocumenteerd zijn en dan kan archeologische onderzoek een waardevolle aanvulling geven. Ten tweede zijn archeologische objecten en sporen door de geïsoleerde ligging en de lage temperaturen goed bewaard gebleven en bevatten ze vaak een schat aan informatie. Ten derde zijn door de langzame afbraak veel paleobotanische

en paleozoologische resten bewaard gebleven, waardoor er interessante ecologische onderzoeksmogelijkheden zijn. De schriftelijke bronnen uit de laatste vier eeuwen geven daarbij goede mogelijkheden voor vergelijkend onderzoek.

Een rijke polaire historie

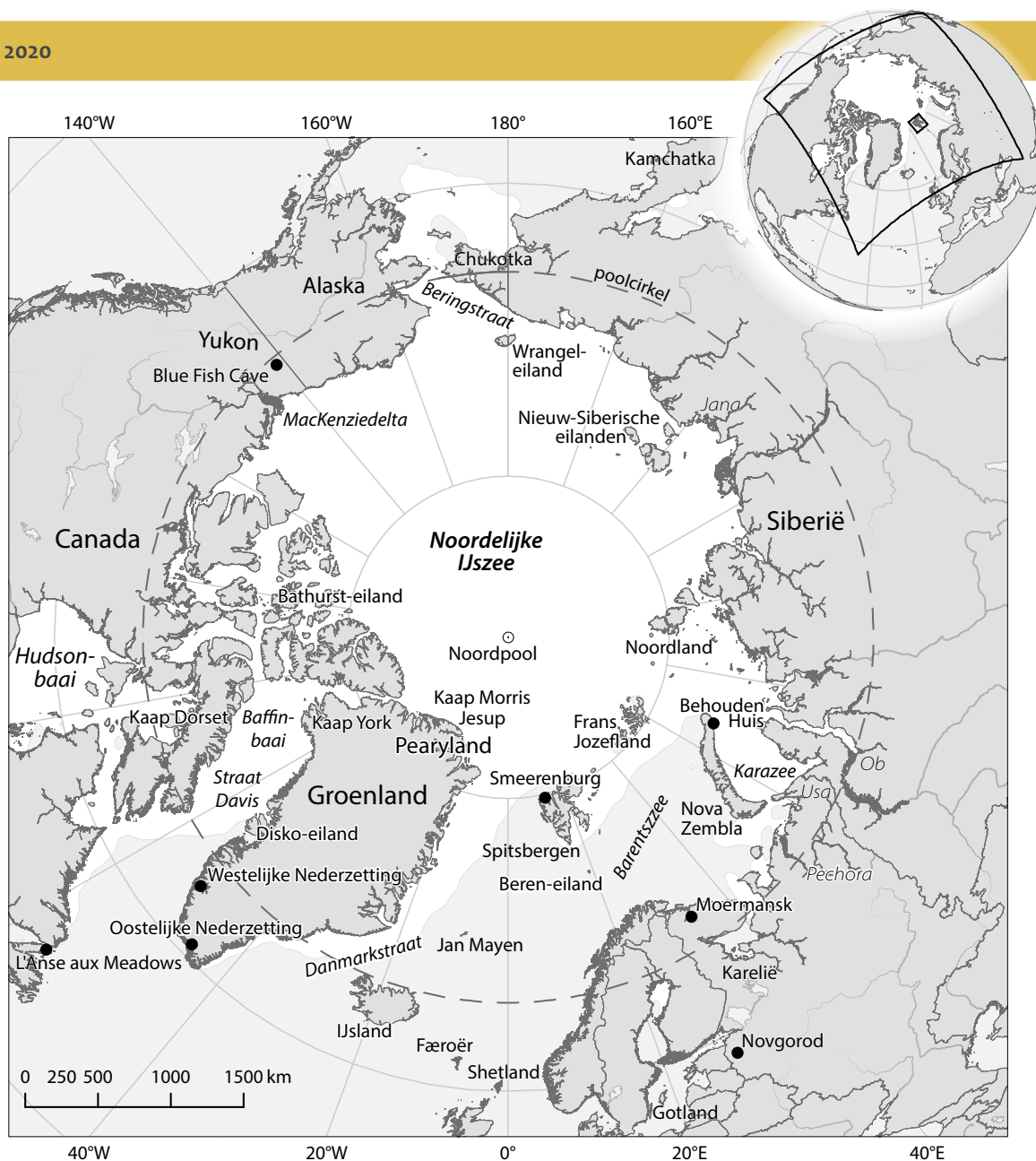
De eerste mensen die het poolgebied binnentrokken waren mammoetjagers. Zij kwamen tussen 35.000 en 25.000 jaar BP uit het zuiden en volgden de mammoeten naar het noorden. Bij Blue Fish Cave in Yukon, Canada zijn in een grot sporen van mammoetjagers gevonden die daar omstreeks 25.000 jaar BP verbleven (McGhee, 2004) (fig. 1).

In het noorden van Rusland werden aan het eind van de vorige eeuw op de oever van de Usa tussen mammoetbotten enkele vuistbijlen en grote vuurstenen schrapers gevonden, die volgens de ¹⁴C-dateringen ca. 35.000 jaar oud moeten zijn (Pavlov, Svendsen en Indrelids, 2001). Verder naar het oosten is in Siberië op de oevers van de Jana een kleine collectie gereedschappen samen met mammoetbotten gevonden die daar tussen 29.000 en 27.000 jaar BP achtergelaten moet zijn (Nikolskiy en Pitulko, 2013). Het lijkt erop dat de mammoetjagers nog tijdens de laatste ijstijd de landbrug tussen Azië en Amerika overgestoken zijn.

De Amerikaanse Arctis

Er is de afgelopen decennia veel archeologisch onderzoek gedaan in het Amerikaanse deel van het Noordpoolgebied, waardoor een relatief goed beeld van de bewoningsgeschiedenis is ontstaan. Natuurlijk zijn er nog veel vragen, maar de grote lijn is duidelijk.

Fig. 1. Kaart van het noordpool-gebied (kaart F. Steenhuisen, RUG/GIA/AC).

De laatste ijstijd eindigde rond 11.000 jaar BP, maar het duurde nog enkele duizenden jaren voor het noorden van Canada daadwerkelijk ijsvrij was en toegankelijk voor jager-verzamelaars (McGhee, 2004). Omstreeks 4000 jaar BP hebben de eerste holocene jagers zich verspreid over de Arctis. In kleine groepen trokken zij in een mildere

klimaatperiode vanuit Alaska naar Groenland. Door de vele microlieten in hun materiële cultuur wordt hun cultuur aangeduid als *Arctic Small Tool*-traditie. Ze leidden een nomadisch bestaan en hielden zich vooral op in het hoge noorden van Canada en Groenland. Ze jaagden daar aanvankelijk op rendieren en muskusossen, maar richtten

zich spoedig ook op zeehonden. We onderscheiden een hoog- en een laagartische variant. De jagers van de hoogartische Independencecultuur volgden de muskusossen naar het noorden, waar ze de jacht op muskusossen combineerden met die op zeehonden en visvangst. De laagartische Pre-Dorsetcultuur kenmerkt zich door een combinatie van rendier- en zeehondenjacht, aangevuld met vogel- en visvangst.

Voor deze jagers was de Arctis een ideaal jachtgebied met zijn grote kuddes gelijksoortige landzoogdieren en rijke seizoenmigratie van zeezoogdieren. De jagers volgden de kuddes en wisten zo te overleven. Dit nomadisch bestaan was sterk afhankelijk van de fysische omstandigheden in het poolgebied, waarbij het klimaat een belangrijke factor was. Zo vond de migratie plaats onder mildere klimaatomstandigheden, en de daarop volgende snelle afkoeling zorgde voor regionale consolidatie en specialisatie. Dit betekende dat de jager-verzamelaargemeenschappen hun vangstmethoden en gereedschap aan de gewijzigde natuurlijke omstandigheden aanpasten. In de hoge Arctis ontwikkelde Independence zich zo onder invloed van de veranderde klimatologische omstandigheden tot Independence II. Ook in de lage Canadese Arctis ontstonden materiële aanpassingen die Early Dorset en Dorset (3000-1000 BP) worden genoemd en bij de Saqqaqcultuur (4000-3000 BP) in West-Groenland zien we vergelijkbare aanpassingen (Grønnow, 1996).

Langs de kusten van Alaska kwam in deze periode heel geleidelijk een cultuur tot ontwikkeling die stelde op de vangst van Groenlandse walvissen, waardoor veel voedsel beschikbaar kwam. Deze zgn. Thulecultuur verspreidde zich omstreeks 1000 AD in enkele decennia over de Arctis tot in Groenland. De aanwezigheid van grote stukken meteoriet bij Kaap York op Groenland speelde een belangrijke rol in de snelheid van de migratie. De Thulejagers moeten van de Dorset van de meteoriet gehoord hebben, want gereedschappen van beide culturen zijn in deze periode gemaakt van meteorietijzer. Tegelijk met de komst van deze

Thulecultuur verdween de Dorsetcultuur. Het is niet duidelijk of hier sprake was van verdringing of assimilatie (McGhee, 2004).

De Thulemensen worden in het algemeen gezien als de voorouders van de huidige Inuit. Ze woonden aan de kusten in half ondergrondse winterhuizen en 's zomers in tenten aan de rand van het ijs op plekken waar de Groenlandse walvis voorbijkwam. De vangst van walvissen maakte de voedselvoorziening zekerder en bovendien leverde de walvis traan, botten en balein.

Europese en Aziatische Arctis

Ook in de Europese en Aziatische Arctis liggen nog veel archeologische uitdagingen. Rond 20.000 BP was Scandinavië en een deel van Noord-Rusland nog bedekt met een dik ijspakket. Toch verschenen de eerste mesolithische jager-verzamelaars al rond 11.000 BP in het noorden van Noorwegen. Op de opgeheven stranden van Finmarken werden de resten gevonden van de Komsacultuur. Deze Komsajagers zijn via de kust van Noorwegen of door Karelië naar Lapland getrokken. De kampplaatsen van deze jagers kenmerkten zich ook hier door microlieten. Deze mensen voedden zich met het vlees van kleine walvissen en zeehonden. Iets verder naar het zuiden werden langs de Noorse kust jagerskampen ontdekt van de Fosna- en Hensbackculturen en ten zuiden van het Ancylusmeer (9000 BP) vestigde zich de Maglemosecultuur, die jacht met visvangst combineerde.

Ook in het noorden en oosten van Siberië hielden zich na de mammoetjagers op verschillende plaatsen jager-verzamelaars op. De meeste mesolithische sites zijn aangetroffen aan de benedenlopen van de Siberische rivieren (Pitulko & Pavlova, 2010) en langs de oostkust van Azië (Dikov, 1994). Ook op sommige Noord-Siberische eilanden zijn recentelijk kampplaatsen van rendierjagers aangetroffen. Zo werden op het eiland Wrangel resten gevonden van Paleo-Eskimo's. Hier werden verschillende vuurplaatsen en afvallagen ontdekt met walrus-, zeehonden-,

ijssbeer- en vogelbotten met ¹⁴C-dateringen van 3360-2851 BP. Ook werden er vuursteen- en ivoorwerktuigen aangetroffen. Op basis van een gevonden kantelharpoen en de datering heeft Nikolay Dikov geprobeerd deze vondsten aan de Old Whaling-cultuur in Alaska en Independence II in Groenland te relateren. Hij werkte ook aan sites op de kusten van Chukotka en Kamchatka waarvan de materiële cultuur vergelijkbaar was met die van sites in Alaska aan de andere kant van de Beringstraat. Een van de grootste uitdagingen van de arctische archeologie is overigens nog steeds het vinden van een duidelijke relatie tussen de Siberische en de Amerikaanse culturen, maar ook de relatie tussen de Siberische en de Scandinavische culturen is nog onzeker. De taal was altijd een probleem, maar er verschijnen steeds meer Engelstalige artikelen van Russische archeologen.

In Scandinavië vestigden zich rond 5000 BP in een mildere klimaatperiode groepen landbouwers. Ze kenmerken zich door aardewerk met kamversieringen (Bertelsen *et al.*, 1989). Materiële resten van deze groepen zijn in Finland, Karelië en Noord-Rusland gevonden.

In de eeuwen daarna werd het archeologische beeld van Scandinavië vergelijkbaar met de rest van Europa. In de bronstijd en de ijzertijd ontwikkelde de landbouw zich verder. Rondtrekkende smeden en handelslieden zorgden voor verspreiding van bronzen gereedschappen en later Romeinse voorwerpen. Ook vonden in maatschappelijke en religieuze zin belangrijke ontwikkelingen plaats. Op het hoogtepunt van de Vikingtijd (800-1050 AD) ontstonden lokale koninkrijkes die door huwelijken en oorlogen uitgroeiden tot grotere gehelen. Ook ondernamen ze rooftochten op de kusten van Europa. De relatief dichte bevolking langs de kust had een tekort aan bestaansmiddelen tot gevolg. Veel mensen trokken daarom en door de onderlinge oorlogen weg en vestigden zich op de oostkust van Engeland (793 AD), de Shetlandeilanden (700 AD), Faeröer (800) en IJsland (874 AD) en van daaruit kwamen ze

uiteindelijk op Groenland (982 AD) terecht. In 860 AD verkende de Noorse hoofdman Ohthere het noorden van Rusland en vanuit Birka en Gotland in het oosten van Zweden bouwden de Vikingen een handelsnetwerk op in Rusland met Novgorod als belangrijke handelspartner.

De koopliedengemeenschap in Novgorod koloniseerde in die tijd het noorden van Rusland, maar werd in 1470 op haar beurt veroverd door Moskou. De Moskovieten breidden hun gebied uit naar het oosten en onder tsaar Peter de Grote werd begonnen met een systematische verkenning en kolonisering van Siberië.

Lang voor de Russen in Siberië kwamen waren echter grote gebieden in gebruik bij kleine groepen rendierhouders. Zij hadden geleerd de rendieren te domesticeren, hetgeen al in de negende eeuw in Noord-Rusland werd waargenomen door de Noorse hoofdman Ohthere.

Veetelers in het zuiden van Groenland

In 986 vestigde Erik de Rode zich met een grote groep vanuit IJsland in het zuidwesten van Groenland. De kolonisten verdeelden zich over twee nederzettingen. De oostelijke nederzetting omvatte ca. 190 boerderijen en de westelijke nederzetting bestond toen uit 90 boerderijen. Rond 1100 AD beleefde de kolonie haar bloeiperiode. Er woonden toen in beide nederzettingen samen ongeveer 2000 mensen die leefden van veeteelt en jacht. De kolonisten woonden in zodenhuisen en na verloop van tijd bouwden ze stenen kerken waarvan de restanten nog steeds in het landschap te zien zijn. De meest indrukwekkende zijn die van de kerk van Hvalsey, maar ook de resten van het klooster Gardar spreken tot de verbeelding (fig. 2). Hier zetelde vanaf 1124 een bisschop die door de gemeenschap moest worden onderhouden. Bovendien moest vanaf dat moment ook kerkelijke belasting betaald worden (Arneborg *et al.*, 2009).

In 1261 werd de kolonie onder Noors gezag geplaatst en vanaf dat moment moest belasting

Fig. 2. Ruïne van de Hvalsey kerk waarin volgens een van de laatste berichten van de Vikingen op Groenland 1408 een bruiloft plaatsvond.

betaald worden. Het geld moest door de handel met Europa verdiend worden. De kolonie leverde narwal- en walrustanden en huiden die van de Thulejagers uit het noorden moesten komen. Een van de saga's (Nordsetur) vertelt over zo'n tocht naar het noorden van Groenland.

De nederzettingen waren hiërarchisch opgezet met grote verschillen in boerderijgrootte. Veeteelt was het belangrijkste middel van bestaan. De beste grond lag landinwaarts en was in handen van de grotere boeren (20-40 koeien). De kleinere boeren (2-5 koeien) moesten genoegen nemen met de mindere gronden, hoger op de erosiegevoelige hellingen en dicht bij de kust. De beesten werden langs de fjorden geweid. De hooilanden zorgden voor wintervoer en waren cruciaal voor het vee om de winter te overleven. Sommige boeren verbouwden wat gerst of tarwe. De zeehonden- en rendierenjacht zorgde voor aanvulling van het dieet. Gek genoeg werd

er niet gevestigd. Archeozoologisch onderzoek van McGovern (2000) toonde aan dat 80% van het de voedselvoorziening van de kleinere boeren uit zeehond bestond, en slechts 17% uit schaaap en rund. Bij de grotere boeren was dat 60% zeehond, 24% schaaap en rund en 15% rendier. In de loop der tijd zien we de kleine boeren meer zeehond en de grotere boeren meer rendier eten.

Rond 1500 verdwenen de Vikingen van Groenland. De vraag waarom heeft veel archeologen, historici en milieukundigen beziggehouden. Klimaatverandering werd en wordt gezien als de reden voor het erlaten van de nederzettingen, evenals een gebrek aan flexibiliteit, overvallen van Thulejagers en itputting van de bodem. Hier is echter het laatste woord nog niet over gezegd.

Er werden door de Vikingen op Groenland meermaals tochten naar de oostkust van Amerika ondernomen om hout te halen. Zo kwam Leif Erikson in 1000 AD op het schiereiland van New

Fig. 3. Resten van het Behouden Huis op Nova Zembla 1596-1597.

Foundland terecht. Hij vestigde daar de eerste en voor zover bekend enige Vikingnederzetting in L'Anse aux Meadows. Hij verbleef er drie jaar, maar besloot toen door de aanhoudende aanvallen van de lokale Beothuks naar Groenland terug te gaan (Arneborg *et al.*, 2009).

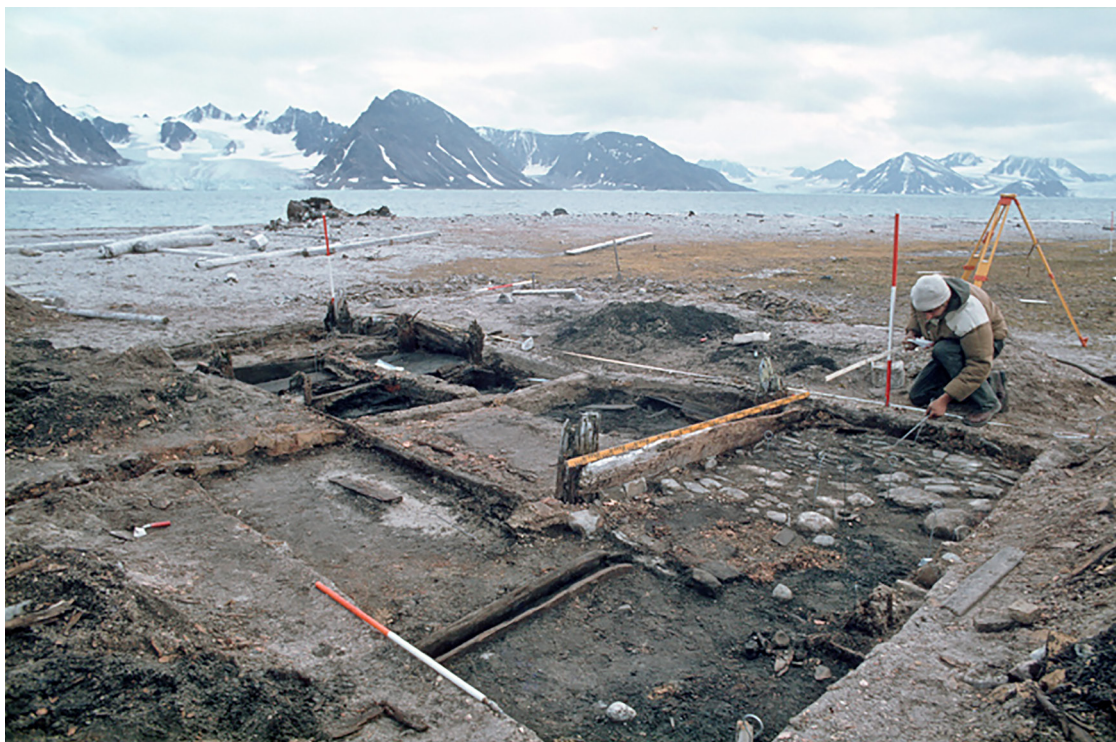
De Europese expansie

In de 15de eeuw ontstond in Europa opnieuw belangstelling voor het Arctisch gebied, allereerst omdat de Engelsen en de Nederlanders een alternatieve noordelijke route zochten naar China en Japan. Er werden expedities ondernomen om een noordoostelijke of noordwestelijke zeilroute te zoeken naar de Grote Oceaan. Het zou echter nog vier eeuwen duren voor deze passages met succes werden bezeild. Sommige expedities zijn bij hun zoektocht naar deze vaarroutes verdwenen (Barentsz 1596-97, Franklin in 1845-47; Jeanette-expeditie 1881 en de Karlukexpeditie in

1913) (fig. 3). Pas veel later, tot in het begin van deze eeuw (2014 en 2016), werden sporen van de expedities teruggevonden waardoor eindelijk het hele verhaal verteld kon worden (<https://www.history.com/news/franklin-expedition-mystery-northwest-passage>). Uiteindelijk is de noordoost-passage voor het eerst in 1878-1879 door Adolf Erik Nordenskjöld met de Vega bezeild en voer Roald Amundsen in 1903-1905 met de Gjøa als eerste door de noordwestpassage. De vele, soms dramatisch eindigende polaire expedities hebben van het poolgebied een mythische wereld gemaakt, die nog steeds tot de verbeelding spreekt.

Na de eerste ontdekkingsreizen kwam de exploitatie van het noordpoolgebied op gang. De walvisvangst en zeehondenjacht duurden vier eeuwen. Aanvankelijk werden de walvissen in de kustwateren van Spitsbergen bejaagd en vervolgens afgespekt op de kust waarna het spek tot traan werd gekookt en naar Europa

Fig. 4. Opgraving van een van de huizen van Smeerenburg (1614-1654 AD) op Spitsbergen (foto B. Bekooy).

werd verscheept. Het traankoken vond plaats in seizoensnederzettingen als Smeerenburg op Amsterdam-eiland (fig. 4). De Engelsen hadden hun landstations in de Bellsund en de Hornsund in het zuiden van Spitsbergen (Hacquebord *et al.*, 2003). Later werd het spek langszij het schip van de walvis gesneden, aan boord ingekuipt en in het land van herkomst gekookt.

Verhalen en mythevorming hebben in de loop der tijd geleid tot sterke overdrijving van de grootte en de opzet van Smeerenburg. Door archeologisch onderzoek zijn deze nu tot realistische proporties teruggebracht.

Na meer dan twee eeuwen jacht was de Groenlandse walvispopulatie bij Spitsbergen uitgeput. In 1719 werd een tweede vangstgebied geopend in de Straat Davis en in de 19de eeuw verschoof de jacht naar de Zee van Ochotsk en daarna naar de Beringzee en Beaufortzee. Halverwege de 19de eeuw vond de Noord Svend

Foyn een manier uit om de sneller zwemmende vinvissen te doden, waarna de jacht zich op deze soorten concentreerde. Het spek werd toen aan boord van fabrieksschepen gekookt.

In de Atlantische Arctis werden door de Nederlanders, Engelsen, Duitsers en Denen samen 122.000 Groenlandse walvissen gevangen. De Nederlanders hebben daarvan 65% voor hun rekening genomen (Bruijn en Hacquebord, 2019). Door de walvisvangst werd bij Spitsbergen niet alleen de walvis uitgeroeid, maar werd het hele mariene ecosysteem gewijzigd. Deze wijziging had bovendien consequenties voor het terrestrische ecosysteem. Ook hadden de traankokerijen grote impact op de kwetsbare polaire vegetatie. Hierover kon veel waardevolle paleobotanische informatie verzameld worden omdat door de permafrost naast stuifmeel ook zaden bewaard zijn gebleven.

Rond 1900 begon de steenkoolwinning op Spitsbergen. Mijnbouwbedrijven uit verschillende,

Fig. 5. Resten van de in- en uitgang van de vierde mijn (eerste helft van de 20ste eeuw) in Longyearbyen, Spitsbergen (foto B. Bekooy).

meest Europese landen toonden toen belangstelling voor de steenkoolvoorraden op Spitsbergen (fig. 5). Er werden door de bedrijven concessies afgepaald, mijnen aangelegd, dorpen gebouwd en land geclaimd. Met name dit laatste gaf problemen, want wie moest er handhaven in dit niemandsland? Er ontstond zo een ongewenste situatie waarin bedrijven eigen regels stelden en mijnwerkers elkaar te lijf gingen. Om deze wildwesttoestanden te beëindigen, gingen enkele landen rond de tafel zitten om afspraken te maken over de soevereiniteit op Spitsbergen, hetgeen uiteindelijk leidde tot het Spitsbergenverdrag (1925), waarbij Noorwegen de soevereiniteit kreeg, maar inwoners van de ondertekenende landen, op voet van gelijkheid, rechten op de eilandengroep behielden. Rusland nam aanvankelijk geen deel aan het Spitsbergenverdrag, omdat de Sovjet-Unie nog niet door alle onderhandelende landen als staat was erkend. Pas in 1935

ondertekende ook de Sovjet-Unie het verdrag. Momenteel is afgezien van Noorwegen Rusland de enige verdragstaat die nederzettingen heeft op Spitsbergen en een onderneming die daar daadwerkelijk nog steenkool wint. Er is daarbij sprake van een zekere spanning tussen de Russen en de Noren. Beide landen hebben jarenlang de archeologie gebruikt om hun historische rechten op de archipel aan te tonen. De Noren zochten daarbij naar sporen van Vikingen en de Russen probeerden aan te tonen dat Pomoren de ontdekkers waren van de eilandengroep (Starkov, 2006).

In de aanvang van de mijnbouwperiode gebeurden in de strijd om de concessies tussen de verschillende mijnbouwbedrijven op Spitsbergen veel dingen die niet gedocumenteerd zijn, maar wel sporen in het landschap hebben achtergelaten. Archeologisch veldonderzoek kan dan vragen beantwoorden die anders onbeantwoord blijven en is vaak aanvullend van karakter (Avango *et al.*, 2011).

Fig. 6. Toeristen bij de resten van een Thule subterraan huis in West-Groenland (foto Ko de Korte).

Tegenwoordig is het poolgebied nog steeds leverancier van grondstoffen en bovendien trekt het steeds meer toeristen, waarbij historisch-archeologische plaatsen erg in trek zijn (fig. 6).

Waarom archeologie in de Poolstreken?

Het poolgebied heeft een lange en interessante geschiedenis van exploratie en exploitatie, waarvan het meeste niet schriftelijk is vastgelegd. Voor de prehistorische ontwikkeling zijn we helemaal op de archeologie aangewezen, in de vroeghistorische en historische tijd gedeeltelijk. Voor de archeologie liggen er dus in het poolgebied grote mogelijkheden. Vergelijkingsonderzoek kan meer duidelijkheid opleveren over de relaties tussen de materiële cultuur in de Euraziatische en die in de Amerikaanse Arctis. Nieuwe technieken als DNA en isotopenonderzoek maken het mogelijk meer te weten te

komen over de bevolking van de Arctis.

Onderwaterarcheologie heeft in Canada veel informatie over de verdwenen expeditie van John Franklin opgeleverd. Archeologische veldverkenningen op Spitsbergen, Groenland, Nova Zembla en Frans Jozefland hebben gegevens opgeleverd over historische expedities en overwinteringen.

Door de fysische omstandigheden in de Arctis zijn niet alleen artefacten beter bewaard gebleven dan elders, maar ook de ecofacten. Vanwege de lage temperaturen en langzame afbraak in het poolgebied zijn veel biologische resten uit vroegere tijden aanwezig, waardoor archeobiologisch onderzoek goede mogelijkheden biedt. Reisbeschrijvingen en journalen uit de laatste vier eeuwen bieden goede mogelijkheden voor vergelijkend onderzoek.

Waarom nu?

Door het smelten van de permafrost en de erosie komen veel archeologische resten tevoorschijn, waardoor het bodemarchief wordt aangetast. Een bekend voorbeeld zijn de mammoetresten die uit de oevers van de Siberische rivieren tevoorschijn komen. Aan de westkust van Alaska verdwijnt archeologisch materiaal in zee omdat door de dooi van de permafrost en de toegenomen golfslag door afname van het zee-ijs de kust erodeert.

Ook worden veel archeologisch interessante plaatsen frequenter door toeristen bezocht, die door hun aanwezigheid het daar aanwezige archief aantasten. Veel objecten liggen aan het oppervlak, waardoor ze extra kwetsbaar zijn.

Tenslotte kan archeologisch onderzoek informatie leveren over veranderingen die zich in het verleden in de natuur hebben voorgedaan, waardoor het een bijdrage kan leveren aan het mondiale onderzoek naar de invloed van klimaatveranderingen op het poolgebied. Door de goede conservering biedt het paleobiologisch onderzoek goede mogelijkheden veranderingen in de flora en fauna te onderzoeken.

Frozen surprises. Past developments and future possibilities in Arctic Archaeology

The North Pole region has a rich and interesting history. People migrated to the area to hunt and to collect raw materials or to explore new sailing routes and the North Pole itself. They experienced how hard it was to survive under arctic circumstances. People from the Netherlands played a role in the exploration and exploitation of the area, and the Dutch archives have rich collections of maps and other polar documentation. In 1970, the Arctic Centre of the University of Groningen was established to study the history and languages of the Arctic. In 1978, the research of the

Arctic Centre was extended into archaeological research. This research was executed for four reasons: First, because polar activities are not always documented, archaeological research may fill in the gaps in polar history. Second, because of low temperatures and isolation, objects and traces are very well preserved and therefore may contain much additional information. Third, due to slow degradation of material, much palaeo-biological material is well preserved, producing very interesting ecological information. Finally, the collection of written and printed material gives unique possibilities for comparison.

Noten

1. Emeritus hoogleraar Polaire Studies, Arctisch Centrum, Rijksuniversiteit Groningen, l.hacquebord@rug.nl.

Literatuur

- Arneborg, J., G. Nyegaard & O. Vesteinsson (eds.), 2009. Norse Greenland. Selected Papers from the Hvalsey Conference 2008. *Journal of the North Atlantic*. Special Volume 2.
- Avango, D., L.Hacquebord, Y. Aalders, H. de Haas, U. Gustafsson & F. Kruse, 2011. Between markets and geopolitics: natural resource exploitation on Spitsbergen from 1600 to the present day. *Polar Record* 47(1), 29-39.
- Bertelsen, R., P.K.Reymert & A. Utne (eds.), 1989. Framskritt for fortida i nord. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø Museum Skrifter XXII*, Tromsø.
- Bruijn, J.R. & L. Hacquebord, 2019. *Een zee van traan. Vier eeuwen Nederlandse walvisvaart 1612-1964*. Zutphen, WalburgPers.
- Dikov, N.N., 1994. The Paleolithic of Kamchatka and Chukotka and the problem of the Peopling of America. In: W.W. Fitzhugh & V. Chaussonet (eds.), *Antropology of the North Pacific Rim*. Washington en London, Smithsonian Institution Press.

- Gronnow, Bjarne (ed.), 1996. *The Paleo-Eskimo Cultures of Greenland: New Perspectives in Greenland Archaeology*. Copenhagen, Danish Polar Centre.
- Hacquebord, L., F. Steenhuisen & H.J. Waterbolk, 2003. English and Dutch whaling trade and whaling stations in Spitsbergen (Svalbard) before 1660. *International Journal of Maritime History* XV nr 2, 117-134.
- McGhee, R., 2004. *The last imaginary place: a human history of the Arctic*. Toronto, Key Porter Books Limited.
- McGovern, T., 2000. The Demise of Norse Greenland. In: W.W.Fitzhigh & E.I.Ward (eds.), *Vikings. The North Atlantic Saga*. Washington en London, Smithsonian Institution Press, 327-339.
- Nikolskiy, P. & V.V. Pitulko, 2013. Evidence from the Yana Palaeolithic site, Arctic Siberia, yields clues to the riddle of mammoth hunting. *Journal of Archaeological Science* 40(12) 4189-4197 December.
- Pavlov P., J.I. Svendsen & S. Indrelids, 2001, Human presence in the European Arctic nearly 40,000 years ago. *Nature*, vol 413. 4 September 2001.
- V.V. Pitulko & E.Y. Pavlova, 2016. *Geoarchaeology & Radiocarbon Chronology of Stone Age Northeast Asia*. Texas A&M University Press, College Station, Texas.
- Starkov, V.F., 2006. 25 years research work of the Institute Archaeology of the Russian Academy of Sciences in the Spitsbergen Archipelago. V.F.Starkov (ed.), *Spitsbergen in the History Research Works*. Moscow, Scientific World, 8-23.
- <https://www.history.com/news/franklin-expedition-mystery-northwest-passage>.

